

UOT-811.512.1

Səhifə: 192-199

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.192>

Mehriban Əbdürrəhimova

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: abdurrahimovamehriban@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2290-2425>

MÜASİR TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HƏRBİ TERMİNLƏRİN NOMİNASİYASI

XÜLASƏ

Məqalədə müasir türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin nominasiya prinsipləri və formalaşma vasitələri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Hər iki dildə hərbi leksikanın yaranma yolları, struktur xüsusiyyətləri və semantik inkişafı müəyyən edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, hərbi terminologiya əsasən leksik, morfoloji və sintaktik nominasiya vasitələri vasitəsilə formalaşmışdır. Məqalədə hərbi terminlərin tematik qrupları, terminləşmə prosesi və bəzi terminlərin semantik transformasiyası təhlil edilir. Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin bir hissəsi ortaq mənşəyə malikdir, digər hissəsi isə müxtəlif dillərlə qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşmışdır. Müqayisəli təhlil göstərir ki, hərbi terminologiya dilin leksik sisteminin mühüm tərkib hissəsidir və onun inkişafı tarixi və sosial amillərlə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: *hərbi terminologiya, nominasiya, terminləşmə, leksik sistem, semantik transformasiya, türk dili, Azərbaycan dili*

Giriş: Nominasiya dilin əsas funksiyalarından biri olub, əşyaların, hadisələrin və anlayışların adlandırılması prosesini ifadə edir. Başqa sözlə, nominasiya dilin adlandırma funksiyasıdır və dil vasitəsilə gerçəklikdə mövcud olan obyektlərin müəyyən adlarla ifadə olunmasını təmin edir. Dilçilikdə nominasiya prosesi yalnız yeni sözlərin yaranması ilə məhdudlaşmır, həm də mövcud sözlərin yeni semantik məna qazanması və müxtəlif terminoloji sistemlərdə işlədilməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin leksikologiyasında ən müxtəlif adlandırma üsullarından istifadə olunur. Bu üsullar sırasında sadə sözlər, düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və hətta cümlə formasında ifadə olunan nominativ vahidlər xüsusi yer tutur. Dilin bu imkanları müxtəlif sahələrdə terminologiyanın formalaşmasına və zənginləşməsinə şərait yaradır.

Hərbi terminologiya da dilin leksik sisteminin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Hərbi sahədə istifadə olunan terminlər yalnız xüsusi terminoloji vahidlərdən ibarət deyil, həm də ümumi dil leksikasının müəyyən semantik transformasiya nəticəsində terminləşməsi yolu ilə yaranır. Bu baxımdan hərbi leksika dilin inkişafı ilə paralel şəkildə formalaşan və daim yenilənən dinamik leksik sahə hesab olunur. Hərbi sahədə müxtəlif adlandırma üsulları birləşir, qovuşur və mürəkkəbləşir. Bu proses nəticəsində yaranan terminlər yalnız fərqləndirmə funksiyası daşımır, həm də müəyyən sosioloji, üslubi və estetik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Bu isə hərbi terminologiyanın yalnız texniki terminlər toplusu olmadığını, eyni zamanda dilin ümumi leksik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi fəaliyyət göstərdiyini göstərir [4, s.551].

Hərbi sahəyə aid nominativ vahidlər dilin həm diaxron, həm də sinxron səviyyəsində mövcud olan əsas adlandırma vasitələrindən biridir. Bu vahidlər müxtəlif hərbi texnika, silah növləri, qoşun bölmələri, hərbi rütbələr, idarəetmə strukturları və digər anlayışları ifadə edir. Tarixi inkişaf prosesində hərbi terminologiya müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində zənginləşmiş və yeni terminlərlə tamamlanmışdır. Bu baxımdan türk və Azərbaycan dillərinin

hərbi leksikası həm ortaq mənşəli terminləri, həm də müxtəlif dillərdən alınmış terminoloji vahidləri özündə birləşdirir.

Müasir dövrdə hərbi terminologiyanın öyrənilməsi dilçilik elmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar terminlərin yaranma mexanizmlərini, onların struktur və semantik xüsusiyyətlərini, eləcə də müxtəlif dillər arasında terminoloji paralelləri müəyyən etməyə imkan verir. Xüsusilə türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin nominasiya prinsiplərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması bu terminlərin formalaşma yollarını və dil sistemində tutduğu mövqeyi daha aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Əsas hissə: Nominasiyanın leksik vasitələri. Hər hansı hərbi anlayış leksik vahidlərlə ifadə olunur. Məs.: türk dilində “*emir*”, Azərbaycan dilində “*əmr*”, Türk dilində “*küvet*”, Azərbaycan dilində “*hərbi qüvvə və ya güc strukturu*” və s.

Nominasiyanın morfoloji vasitələri. Bu vasitə ilə terminin düzəltmə forması yaranır. Məs.: *emrile, emirname, bölük, bölmə, karargâh (T), burğu, burma, addımlamaq, nişançı (A)*

Nominasiyanın sintaktik vasitələri. “*Emir*” (əmr) nominasiyasının sintaktik vasitələri kimi iki komponentli və çoxkomponentli söz birləşmələri çıxış edir. Məsələn, feili söz birləşmələri: *emir almaq, emir vermək, emri altında bulunmaq, emri geri almak, emri icra (ifa) etmək, emrinde bulunmaq, emri təkrarlamək, emri yapmak (T), əmr vermək, əmrə əməl etmək, əmri pozmaq, əmrə riayət etmək (A).*

Çoxkomponentli struktur: komutanın emriylə yerinə getirmək, hükmü her zaman için müteber emir, iləri doğru kaydırmaq (T), irəli tərəfə addımlamaq, əmrə müntəzir olmaq, əsgərlikdən imtina etmək (A).

Bu tip nominasiyalar I, II və III tip söz birləşmələri formasında olur:

I növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar: *gizli emir, günlük emir, hususi emir, özel emir (T), gizli əmr, gündəlik əmr, xüsusi əmr, özel əmr (A) və s.*

II növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar: *harp emri, hareket emiri, hazırlıq emri, ordu emiri, ordugâh emiri (T), komandir əmri, ordu əmri, dağılışma əmri (A)*

III növ təyini söz birləşməsi şəklində: *komutanın emiriylə, intizamın mesuliyeti (T), rotanın əmri, intizamın məsuliyyəti (A)*

Digər birləşmələr: *emiri altında, ağızdan rapor verme, durum raporu, iki kademli roket, kanatsız roket, kanatlı roket (T)*

Nominasiyanın başqa sintaktik vasitələri də mövcuddur: 1) mürəkkəb terminlər (monoenerjetik, monokromatik, radiyoaktiv, elektromanyetik, radyometre, raporvermə), 2) qoşa terminlər, 3) səs təqlidi sözlər.

“*Emir*” (əmr) sözü birləşmənin sonunda işlənir: *açılma emri, ağızdan muharibə emri, ağızdan (verilen) emir, ağızdan (verilmiş) emir, aksi emri, alay emri, atəş emri, bölük emri, cəlp emri, çekiliş (çekilme) emri, genel emir, geri çekilme emri, idari emir (T), atəş əmri, şifahi əmr, polk əmri (A)*

Cümlə formasında olanlar: Əmr cümləsi şəklində: *emri təkrarlayın! (komanda), mermi saklayın! Ortamənzilli roketdən istifadə etmək gərəkdir!, radio ilə idarə ediyorun! və s.*

Azərbaycan dilinin hərbi leksikası XX yüzilin 90-cı illərindən etibarən milli əsaslar üzərində inkişaf edərək zənginləşmişdir. Ölkəmizdə müstəqil ordu quruculuğu ilə əlaqədar görülən işlərin sürəti hərbi leksikanın da inkişafına təkan vermişdir. Hazırda Azərbaycan dilində hərbi leksikanın yaranaraq inkişaf etməsi həm bu sferada leksik-terminoloji vahidlərlə əlaqədar qarşıya çıxan mürəkkəb vəziyyəti aradan qaldırır, həm də bu sferaya aid leksik-terminoloji vahidlər sisteminin, tam halda dilin lüğət tərkibinin zənginlik qazanmasına imkan verir.

Bu dinamika hərbi leksikanın çağdaş zamanda bir sıra zəngin semantik qruplarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bunlar hərbi nominasiyalardır. Bu leksikanın özünəməxsus semantik qrupları, nominasiya sistemi və prinsipləri vardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1) Hərbi idarə və təşkilat adları: *Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri, Ali Baş Komandanlıq, Ali Hərbi Dənizçilik Akademiyası, Hərbi Dəniz Donanması (A); Talim Mərkəzi, Mütəfəh Taktik Hava Kuvvetləri, Güney Avrupa Mütəfəh Deniz Kuvvetləri, Güney Avrupa*

Mütəfəh Hava Kuvvetləri (T)

2) Qoşun növləri və hərbi hissə adları: *erkan (ştab, idarə), karagâh, erkanı harb (harbiye), erkanı (harbiye) ümumiye, bölük erkanı, karargâh erkanı, ordu erkanı, tabur erkanı, takım erkanı (T), ştab, qərargah, ordu ştabı (A)*

3) Hərbi texnika, silah və sursat adları: *esliha (silah), ağızdan dolma esliha, birlikte taşınabilir esliha (şəxsi silah), harb eslihası, refakat eslihası, tedafül eslihası (T)*

4) Hərbi geyim və döyüşçü ləvazimatlarının adları: *elbise (kiyafət), angariye elbisesi, anti elbisesi, askeri elbise, basınç elbisesi, birtakım yazlık elbisesi, dahili elbise, dalğış elibisesi, dış elbisesi, feza elbisesi, gazkeçmez elbise, gaz elbisesi, gizleme elbisesi, gündelik (günlük) elbise, harici elbise, hizmet elbisesi, iç elbise, kar elbisesi, kışlık elbisesi, kış elbisesi, koruma elbisesi, koruyucu elbise, maske elbisesi, merasim elbisesi, muhafaza elbisesi, paraşüt (paraşütçü) elbisesi, resmi elbise, rüzgâr elibisesi, selamlık elbisesi, tâlim elbisesi, yazlık elbisesi, yaz elbisesi; eldiven, koruma eldivenleri (T), âyin (bədənin başdan qeyri bütün hissəsi), paltar, üst-baş, qış geyimi, xidməti geyim, paraşütçü geyimi, salamlaşmaq geyimi, daxili geyim, yaz geyimi, yay geyimi, qoruyucu geyim, sukeçirməyən geyim, əlcək, qoruma əlcəyi (A)*

5) Hərbi rütbə adları: *erbaş (kiçik komandır), gedikli erbaş, gözetleme erbaşı, kademli erbaş, kıdemsiz (mükellef) erbaş, otomakinisti erbaşı, sıhhiye erbaşı bombardımançı, elektrikçi (əsgər mantyor), yazıcı (pisar), topçu, erat (yefreytor), nişancı və s.*

6) Hərbi əşyaların saxlandığı yerlərin adı: *anbar (kladovşik), bölük anbarı, engebe, engebeli, engebelik (depo) (T), anbar, hissə anbarı, ərzaq anbarı (A).*

7) Hərbi tibbi sahə ilə bağlı: *hastabakıcı erkek (sanitar), sanitarka, hərbi həkim, herbi doktor və s.*

8) Hərbi ərzaq sahəsi ilə bağlı: *erzak (rıziq, yemək məhsulları), dayanıqlı erzak, demirbaş erzak, günlük erzak, yedek erzak (T), ərzaq, hərbi ərzağı (A)*

9) Hərbi komanda və əmrlər: *Bir işin görülməsi üçün verilən hökm, göstəriş: emir, emir almak, emre vermek, emri almak, emri altında bulunmaq, emri geri almak, emri icra (ifa) etmək, emriyle, emrinde bulunmaq, emri yapmak, komutanın emriyle, emri vermek, emri yerine yetirmək, açılma emri, ağızdan muharebe emri, ağızdan verilmiş emir, aksi emri, alay emri, atəş emri, bölük emri, cəlp emri, çekiliş (çekilme) emri, genel emir, geri çekilme emri, gizli emir, günlük emir, harp emri, hareket emri, hazırlık emri, hüsusi emir, hükmü her zaman için muteber emir, idari emir, ihzari emir, ileri karakol emri, emirlik, karargâh emiri, keşif emri, muharebe emri, mudafaa emri, ordu emri, ordugâh emri, ön emir, özel emir, personel emri, saldırış emri, savaş emri, savunma emri, yürüyüş emri, emirber, emirname, beekip (komanda), grup, tim (T), əmr, əmrə baş əymək, əmr kimi yerinə yetirmək, əmr etmək, əmr vermək, əmrdən çıxmaq (A) Əmr cümləsi biçimində: emret komutanım!*

10) Hərbi sənaye işləri ilə bağlı: *endüstri, askeri endüstri, atom endüstrisi, harp endüstrisi, hava (havacılık) endüstrisi, savaş endüstrisi, tank endüstrisi (T), sənaye, hərbi sənaye (A)*

11) Hərbi silahların hazırlandığı məkanların adları: *fabrika, zavod, hərbi zavod, hərbi sənaye zavodu və s.*

12) Hərbi təlim: *eğitim, hazırlık, tâlim, terbiye, askeri eğitim, atış eğitimi, beden eğitimi, el bombası ile eğitim, ferdi eğitim, gizleme eğitimi, hususi eğitim, manga eğitimi, müharebe eğitimi, müşterek eğitim, öğretim ve eğitimi, özel eğitim, ruhi eğitim, savaş eğitim, tabiyevi eğitim, teker eğitimi, teknik eğitim, temel eğitimi, uçuş eğitimi, yanaşık düzen eğitimi, yaya eğitimi (T), tâlim, hərbi tâlim, siyasi tâlim, özəl bilik, xüsusi bilik (A)*

13) İctimai asayişlə, təhlükəsizliklə, sakitliklə bağlı: *emniyet, himaye, bomba emniyetli, bombaya karşı emniyetli, emniyeti sağlamak (temin etmek), mermiyə karşı emniyetli, parça emniyetli, çereçevre (çevre) emniyetli, dahili emniyet, denizaltı emniyet, harici emniyet, hava emniyeti, iç emniyet, istirahat halinde emniyet, muharebe emniyeti, sabıyan emniyeti, uçuş emniyeti, uçak emniyeti, yürüyüş emniyeti (T), əmniyyə, əmniyyə başı, əmniyyət (A)*

14) Radiolokasiya terminləri: *eko signal, radyo signal, radyo aktivlik və s.*

15) Hərbi-dənizçilik terminləri: *eğlenmek, Türk Deniz Kuvvetleri, deniz savaşları, Herbi-Deniz Donanması, dəniz döyüşləri və s.*

16) Aviasiya terminləri: *eleron* (1. təyyarənin arxa hissəsində manevr hərəkətlərini təmin edən kiçik qanad, 2. Rusiya istehsalı olan, qısamənzilli, quyruqsuz, delta formalı pilotsuz uçuş aparatıdır PUA), *elevator*, *aviasiya atəşi*, *aviasiya eğitimi*, *aviasiya təlimi* və s.

17) Artilleriya terminləri: *uzun atəş*, *dağılma emsalı*, *atış*, *atəş açmaq*, *atəş altına almak*, *atəş altında tutmaq*, *atəşi dağıtmak*, *düşman atəşini susturmaq*, *atəşə maruz kalmak*, *açık atəş* və s.

18) Nitq hissələri üzrə: *sifətdən ibarət olanlar*: *elverişli*, *askere* (*askerliğe elverişli*, *askerliğe bulunmayan elverişli*, *askerliğe elverişli olmaq*, *askerlik hizmetine elverişli*, *silahlı hizmete elverişli*, *uçuculuğa elverişli*, *uçuşa elverişli*, *elverişlilik*; *emekli* və s.

19) Metaforlaşmış terminlər: *engin* (*açığıq deniz*), *engine açılmak* və s.

20) Terminoloji lüğətlərdə bir çox hallarda sırf hərbi sözlərdən kənar leksik vahidlər də yer alır. Məs.: *esinti* (*rüzgâr*), *Güney*, *Kuzey*, *şimal*, *hafif esinti* (*xəfif külək*) (T), *külək*, *cənub*, *xəzri* (A)

Leksik-semantik xüsusiyyətlər. Leksik-semantik cəhətdən hərbi leksikanı aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar:

1) Hərbi hərəkətin tətbiq olunduğu yer adları: *koğuş* (*kazarma*), (T) *barrikada*, *zastava*, *qala*, *lager*, *düşərgə*, *atəş xətti*, *front* (A) və s.

2) Hərbi hərəkət vasitələrinin adları: *təcavüz*, *təcavüzkarlıq*, *döyüş*, *hücum*, *blokada*, *şurm*, *desant*, *müdafiə*, *atəş*, *bombalamaq*, *mişen* (*bülöv daşı*, *kəsici alətləri itiləmək üçün daş*, *alət*) *turnir* və s. (30 faiz)

3) Hərbi, ordu hissə və bölmələrinin adları: *armada*, *ordu*, *batereya*, *divizion* (*diviziya*), *legion*, *vzvod* (*rota*, *eskadron* və ya *batereya bölməsi*) və s.

4) Ordu bölmələrini yaradan vasitələrin adları: *kalonna*, *flanq* və s.

5) Döyüşə hazırlığı müəyyən edən elementlərin adları: *təcavüzkarlıq* (*aqressivlik*), *döyüş vasitələri*, *döyüş həvəsi*, *mobilizasiya* (*səfərbərlik*) (*ümumi səfərbərlik*, *məcəzi mənada: səfərbər etmə*; *ölkənin bütün qüvvələrini səfərbər etmə* (*toplama*, *yığma*), *daxili ehtiyat qüvvələri səfərbər etmə* (*məcəzi*) və s.

6) Döyüşdə iştirak edən şəxsin adı, vəzifəsi: *topcu*, (T); *qəhrəman*, *igid*, *döyüşçü*, *bombardir*, *veteran*, *qoruyucu*, *kapitan*, *komendant*, *legioner*, *marşal*, *partizan*, *pilot*, *sekundant*, *snayperçi*, *flaqman*, *ştrafnik*, *şturman*, *ekipaj* və s. (25 faiz); *çarhacı* (T), *partizan*, *pilot*, *flaqman* (A)

7) Döyüş növü və ixtisasının adı: *Kara Kuvvetləri*, *Deniz Kuvvetləri*, *Tank Birlikləri* (T), *artilleriya* (*topçu briqadası*), *pexota* (*piyada qoşun*) (15 faiz) (A)

8) Silah növləri, elementləri və onların saxlandığı yerin adları (15 faiz): *tüfək*, (T); *ambrazura*, *arsenal*, *bomba*, *bulava*, *qranat*, *kalibr*, *karabin*, *mina*, *puşka*, *roqatka*, *snaryad*, *strela* (*atəş*), *taran*, *şit* (A)

9) Hərbi incəsənət anlayışlarının adları: *manevr*, *strategiya*, *taktika* və s.

10) Hərbi qələbədən sonrakı nəticə və prosesin adları: *fışek* (T); *qələbə* (*biz qələbə fişəngləri atılarda doğulmuşuq*, *Haqqa qurban kəsildə doğulmuşuq* (*İ.İmanzadə*), *parad*, *məğlubliyyə* (*basılma*), *trofey* (*qənimət*).

Dilin leksikasındakı lüğəvi vahidlər hazır biçimdə müəyyən zərurət nəticəsində terminləşmə prosesi keçirir, yəni söz terminə çevrilir, bu zaman eyni qəlib semantikasında müəyyən dəyişmələr baş verir. Sözüün terminə transformasiyası semantik dəyişmə və elmi anlayışın dəqiqləşməsi funksiyasını kəsb edir.

Ateş-atəş. Bu termin Türk və Azərbaycan dilində iki mənada istifadə olunur: 1. Mürəkkəb fiziki hadisə. Tullayıcı partlayıcı maddənin alışması zamanı yaranan qazların enerjisinin təsiri nəticəsində artilleriya topunun (minaatının, qumbaratanın) lüləsindən mərmnin (güllənin, minanın, qumbaranın) atılması. 2. Gəmi lövbərdə dayanan zaman qayıq və katerlərin bağlanması və eləcə də şəxsi heyətin tüfəng və ya topdan atəş açması. “*Hər atəşdə, hər hücumda düşmənlərə hər səfər, “Hədiyyələr” göndərirdik isti-isti güllələr!* S.Rüstəm [1, s.159].

Türk dilində “atəş” sözüünün iştirakı ilə xeyli sayda terminoloji vahidlər yaradılmışdır. Məs.: *atəş açmaq*, *atəş almak*, *atəş altına almak*, *atəş altında bulunmaq*, *atəş altında ilerlemek*, *atəş altında tutmaq*, *karşılıklı atəş desteğini sağlamək* və s. Bu sözlə əlaqədar, müasir dövrdə “atəşkəs” termini də yaradılmışdır: *atəşkəsə əməl etmək*, *atəşkəsi pozmaq* və s. Sinonimləri: *endaht*, *top*

endahtı (fars mənşəli sözdür, atmaq, fırlatmaq, atəş etmək mənasını bildirir)-atəş-atış (etmək).

Omonim, paronim: *esir-əsir* (müharibədə ələ keçirilən düşmən əsgəri, zabiti və s. əsr (dövr), *esir, esir almak, esir düşmək, esir etmək, esiri sorğuya çəkmək, kendini esir etmək, esir olmaq, alınan esir, harb esiri, esirlikten kaçmak, esgerlikten kaçmak* (T), *hərbi əsir, əsir düşmək, əsir tutmaq, əsirlərin azad edilməsi* (Hərbi əsirlər vətənlərinə döndülər).

Hərbi termin kimi işlənən “əsir” sözünün Azərbaycan dilində *kölə, qul, məhkum; dustaq, azadlıqdan məhrum edilmiş; vurğun, məftun* (eşq əsiri, gözəllik əsiri və s.) mənaları da var.

Branda (T) - brander (A) (brezent). Bu alman mənşəli və orfoqrafik cəhətdən fərqlənən termin hər iki dildə “yelkənli donanma dövründə yanacaq və partlayıcı maddələrə yüklənib, düşmən gəmilərinin yandırılması üçün istifadə edilən gəmi” mənasında işlədilir.

Çoxmənalılığa meyl edən adi söz bir çox sahələrdə işləklilik qazanır və mənalar bunun hesabına artıb-çoxalır. Məs.: *baraban* (*təbil*) sözü həm Türk, həm də Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənir: 1) Hərbi orkestrin tərkibində zərb aləti. 2.Hərbi texnikanın və ya silahın müəyyən bir hissəsi. Revolver sistemli atıcı silahların xəzinəsi. Məs.: qüllə barabanı (maşın qülləsinin oturacağı), telefon-teleqraf məftilini sarımaq üçün baraban və s. Baraban-iki üzünə dəri çəkilmiş, içi boş, enli, silindr şəkilli, ağacla vurularaq çalınan çalğı aləti, təbil - nağaradır. “*Axşamüstü Tərhan yenə baraban səsi eşidib yola sarı baxdı*” (M.Hüseyn). 2) Müxtəlif maşınlarda və mexanizmlərdə içi boş silindir şəklində detal sarımaq üçün baraban və s. [1, s.219].

Türk dilində “bel” sözü çoxmənalı vahid kimi 3 mənənin daşıyıcısıdır: bel I -işarə, signal; bel II-dağ beli, gəminin orta hissəsi.

Atıcı. 1. Atıcı və ya bir sıra başqa silahdan (kaman, qundaqlı ox-yaydan və s.) atmağı öyrənmiş şəxs. Xüsusi sərrast atəş açmaq ustalığı olan atıcı snayper adlanır. 2. Bəzi dövlətlərin silahlı qüvvələrində ixtisas və vəzifə. Məs.: *ordunun motorlaşdırılmış atıcısı, böyük atıcı, atıcı qumbaraatan* və s.[5, s.290].

Snayper. İngilis mənşəli termin “dəqiq atəş açmaq, maskalanmaq və müşahidə bacarığı olan atıcı” anlamında işlədilir.

Semantik transformasiya yolu: “*Dilin lüğət tərkibindəki müəyyən sözlərin semantik transformasiyaya uğraması ayrı-ayrı terminlərin bir sahə leksikasından ayrılaraq digər sahənin leksik sistemində daxil olması, sahələr arası termin “gəzişməsi” daha çox milli dilin daxili imkanları hesabına, onun mövcud vəziyyəti əks etdirmə gücünə, işləkliyinə və anlaşılıqlıq səviyyəsinə əsaslanır* [3, s.218].

Dava ərəb mənşəli “dəva” sözüdür, “müharibə” sözü ilə sinonimdir.

Hücum (ər.) Bu söz üç sahədə-məişətdə, hərbidə və idmanda işlədilir. Məişətdə “ittihamla yaxud qərəzlə birinin üstünə düşmə, ağır sözlərlə üzərinə həmlə etmə”. Məs., “*Onun hücumlarından qorunurdum*” cümləsində məcazi mənada işlənən “*hücumundan qorunmaq*” özünə tabe etmək və ya qarşısını almaq üçün göstərilən ciddi fəaliyyət və əməliyyat mənasındadır: *Pələng nəyə çəkir hücumdan qabaq; Bir anda bir yerdə durmayaraq* (B.Vahabzadə). Bu sözə digər məcazi mənələrdə də rast gəlmək olur. “*acgözlüklə yeməli bir şeyin üstünə döşənmək, tələs-tələs götürüb yemək. Kababın üstünə hücum etdilər.; irəliləyərək böyük bir sahəni, ərazini tutmaq. Dənizin şiltaq ləpələri hücum edib izləri yalayır*” (H.Seyidbəyli) [2, s.407].

Hərbidə “*irəliləmək məqsədilə qoşunların düşməyə qarşı apardığı hərbi əməliyyat*”; həmlə: *cəbhə boyu hücum*.

İdmanda “futbol, xokkey, şahmat və s. oyunlarda: xal qazanmaq üçün daha fəal hərəkətə keçmə, irəliləməyə çalışma, mübarizəni gərginləşdirmə, rəqibi sıxışdırma. Boksçunun gözlənilməz hücumu və s.

Çağırışçı. Hərbi xidmətə çağırılan adam (gənc). *Bakıda Firidunu növbəti çağırışçılara qoşub, Tbilisiyə göndərdilər* (Mir Cəlal). [1, s.436]

Bu düzəltmə sözün kökü digər mənələrdə də istifadə olunur. Məs.: çağırma, səsləmə; bir rəhbər ideyanı, siyasi tələbi qısa şəkildə ifadə edən müraciət; şüar; *Qızıl Arslanın çağırışına birinci növbədə mən səs verirəm* (M.S.Ordubadi). *Bir işi görmək, vəzifəsini yerinə yetirmək üçün tələb və ya xahişlə bir yerə gəlmək. Həqiqi hərbi xidmətə çağırış; çağırış vəərəqəsi* [1, s.436].

Çaxmaq sözü omonim söz olaraq bir neçə mənada işlənir; 1) odlu silahlarda zərb

mexanizminin hissəsi; yay. Tapançanın çaxmağı; 2) Keçmişdə çaxmaq daşına vurub qıgılıcı çıxararaq qovu yandıran çox bərk daş, yaxud dəmir (polad) parçası. Omonim kimi digər mənə; 1) Atəş açmaq üçün tufəngin, tapançanın çaxmağını çəkib buraxmaq; atəş açmaq; 2) Birdən-birə işildamaq, parıldayıb bərk şaqıldamaq (ildırım, şimşək haqqında) və s. “*Bütün ümidlərin alt - üst olduğunu gören Vəli tufənginin çaxmağını çəkdi*” (M.Hüseyn) [1, s.437].

Hədəf (A) - hedef (T). Hər iki dildə ərəb sözü kimi işlədilən (“hədəf” həm əsl terminoloji anlamında (tufəng, top və s. atarkən güllənin, mərminin və s. dəyməli, vurmali olduğu şey, yer; nişanə, hədəfi nişan almaq), həm də metaforikləşərək (təqib, yaxud töhmət, istehza, müzakirə və s. obyektə olan adam; *Kiçik oğrulardır hədəfin sənini; Böyük oğruların xəbərsizmisən? (B.Vahabzadə)*) işlədir. Bundan əlavə, başqa bir məcaziləşmiş mənəni də ifadə edir. Həmin mənə, məqsəd, qəsd, məram kimi götürülən şey (*Hər bir hədəfimiz bir dilək adası idi. (C.Cabbarlı)*) [2, s.352].

Türk dilinə məxsus hərbi leksikaya rus dilində də çox rast gəlmək olur. Ünal Kerami namizədlik dissertasiyasında türk mənşəli hərbi leksikanın rus dilində də işləndiyini qeyd etmişdir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: *aman, asker, baranta, barantaq, başibuzuk- (başipozuqlar, Osmanlı dövlətində hərbi yürüşlər zamanı nizami orduya qoşulan könüllü əsgərlərə deyilirdi), baloban, buturlux, def, cirit, elman, kalqay, kalxan, konçar, kutaz, matrabaz, melik, merqen, naib, nişan, olberi, paşa, sancaq, serdar, tuluk, tulun, çauş, tüfək, firman, şubaş, alpaut, ataman, baraban, basmaç, kazak (atlıkazaklar), karaul, kazna, kandalı, katorqa, kinjal (xəncər), boqatur, kolvımaqa, koştan, tabun, tabor, tamqa, tovar, maydan, kulak* [7, s.293, s.223].

Hərbi sözlərin derivatları: *baranta-(Orta Asiya türk boylarında adət ənənəyə görə hər hansı ədalətsizliyə qarşı çıxmıdır)-barantaç-barantacı, top-topcu, süngü-süngülü, bağ-bağlantı, motor-motör-cü-motör-generator-motörləndirilmiş-motörlü, saparta(T) - (İtalyanca gəmi göyərtəsindəki top yuvalarını, bir batariya topun eyni vaxtda atəş etməsini ifadə edən hərbi dəniz termini) - saparta çəkmək (hərbi-dənizçilikdə), sabotaj (diversiya), sabotajcı-diversant, salyut (A) və s.*

Hərbi sözlərin variantları: *hüzme-huzme(şüa), tuluk-tulum(əsgərin rahatlığını təmin edən xüsusi geyim forması)-tulup, kutas-kutaz(qotaz, öküzün quyruğundan hazırlanıb atların boynuna asılan bəzək əşyası), dolaan-doliman-dolman(XVI əsrdə macar süvariləri tərəfindən geyilən, sinəsi və qolları hörgü ilə bəzənən paltar) və s.*

Hərb işində diferensiallaşan sözlər: *mişen(bülöv daşı)-nişan, saray-seral(fars dilində serbaş, al-ol, baş olan, lider olan mənasında), kazak-kazax, serdal(baş, lider)-sardar(baş komutan) və s.*

Silah kökündən törəyən sözlər: *silah, yaraq, silahlanma, silahlandırmaq, yaraqlandırmaq, silahlanma dərəcəsi, təchiz olunmaq, silahlı, yaraqlı, durbin, silahlı bitərəflik, silahlı qüvvələr-qoşunlar.*

Məcəzi mənada: *silahlandırmaq- əleyhinə qaldırmaq, təhrik etmək.*

Silah adları hərbi leksikanın mühüm bir hissəsini təşkil edir. Türk dillərində bu leksika xeyli zəngindir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminologiya mürəkkəb və çoxşaxəli leksik sistem təşkil edir. Bu sistemin formalaşması və inkişafı dilin daxili imkanları, tarixi təcrübə, eləcə də hərbi sahədə baş verən sosial və texnoloji dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Hərbi terminlərin yaranmasında əsasən leksik, morfoloji və sintaktik nominasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Bu vasitələr vasitəsilə həm yeni terminlər formalaşır, həm də mövcud sözlər terminoloji mənə qazanaraq hərbi leksikanın tərkibinə daxil olur.

Nəticə: Müqayisəli təhlil göstərir ki, türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin əhəmiyyətli hissəsi ortaq mənşəyə malikdir və struktur baxımından bir-birinə yaxın xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, hər iki dilin tarixi inkişafı və müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində terminoloji sistemdə müəyyən fərqlər də formalaşmışdır. Hərbi leksikada semantik transformasiya, çoxmənəlilik və metaforlaşma kimi proseslər də müşahidə olunur ki, bu da terminlərin funksional imkanlarını genişləndirir. Beləliklə, müasir türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin nominasiya prinsiplərinin öyrənilməsi terminologiya və ümumi dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və hərbi leksikanın inkişaf qanunauyğunluqlarını daha aydın şəkildə müəyyən etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, c. 1. 2006. 740 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, c. 2. 2006. 790 s.
3. Hacıyeva, İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri / İ.Hacıyeva. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2005.400 s.
4. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / Sadıqova S., Hüseynova N., Novruzova S. Həsənli-Qəribova Ş. Bakı: Elm, 2019. 1200 s.
5. Seyidov, M.M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti / M.M.Seyidov. Bakı: Azər nəşr, 1993. 336 s.
6. Лосева-Бахтиярова, Т.В. Военная лексика тюркских языков: названия вооружения: / дис. кандидата филологических наук. / Москва, 2005. 293 с.
7. Юнал Керами. Военно-административная лексика турецко-тюркского происхождения в русском языке: / дис. кандидата филологических наук. / Бирск, 2002. 293 с.

Mehriban Abdurrahimova

Nomination of military terms in modern turkish and Azerbaijan languages

Abstract

This article analyzes the nomination principles and formation mechanisms of military terminology in modern Turkish and Azerbaijani languages from a comparative perspective. The aim of the research is to identify the structural features and semantic development of military lexical units in both languages. The study demonstrates that military terminology is mainly formed through lexical, morphological, and syntactic nomination methods. The article examines thematic groups of military terms, the process of terminologization, and semantic transformation of certain lexical units. Comparative analysis shows that many military terms in Turkish and Azerbaijani have a common origin, while others have developed under the influence of different languages. The study concludes that military terminology occupies an important place in the lexical system and reflects historical and social processes.

Keywords: *military terminology, nomination, terminologization, lexical system, semantic transformation, Turkish language, Azerbaijani language*

Мехрибан Абдурахимова

Назначение военных терминов на современном турецком и азербайджанском языках

Резюме

В статье рассматриваются принципы номинации и способы формирования военной терминологии в современном турецком и азербайджанском языках. Цель исследования состоит в выявлении структурных особенностей и семантического развития военных терминов в обоих языках. Анализ показывает, что военная терминология формируется преимущественно лексическими, морфологическими и синтаксическими средствами. В работе рассматриваются тематические группы военной лексики, процессы терминологизации и семантической трансформации отдельных терминов. Сравнительный анализ показывает, что значительная часть военных терминов в турецком и азербайджанском языках имеет общее происхождение, тогда как другие появились под влиянием различных языков. Установлено, что военная терминология занимает важное

место в лексической системе языка и отражает исторические и социальные процессы развития военной сферы.

Ключевые слова: *военная терминология, номинация, терминологизация, лексическая система, семантическая трансформация, турецкий язык, азербайджанский язык*

Çapa tövsiyə etdi: *Bakı Dövlət Universiteti*

Rəyçilər: *professor R.Rüstəmov*
professor Ə.Rəsulov